

Μετακινήσεις πληθυσμών στον πόλεμο και την ειρήνη στην Ευρώπη του 20ού αιώνα: μία επισκόπηση

Θεόδωρος Καρβουναράκης*

Περίληψη

Εξετάζεται διαχρονικά το φαινόμενο της μετακίνησης πληθυσμών εντός και προς την Ευρωπαϊκή Ήπειρο, από την εποχή της εκβιομηχάνισης ως το τέλος του 20ού αιώνα. Επισημαίνονται τα διάφορα αίτια του φαινομένου, το εκούσιο ή ακούσιο και ο τρόπος της μετακίνησης. Ερευνάται επίσης η προέλευση των μετακινουμένων, το καθεστώς και η τύχη τους στις χώρες προορισμού. Αντικείμενο ιδιαίτερης μνείας αποτελεί η Ελλάδα, αρχικά ως χώρα προέλευσης και αργότερα ως χώρα προορισμού μεταναστών. Τέλος παρουσιάζονται οι επιπτώσεις από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην ανατολική Ευρώπη, καθώς και η στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θέματα εισόδου, εγκατάστασης και μετακίνησης αλλοδαπών στην επικράτεια των χωρών-μελών της. Το άρθρο καταλήγει ότι τα σημερινά σχετικά προβλήματα δεν αποτελούν παρά αναπόφευκτο «επεισόδιο μιας διαχρονικής διαδικασίας» που μπορούμε και πρέπει να αντιμετωπίσουμε «με τρόπο πολιτισμένο και συνολικά επωφελητή».

Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό επιδιώκει να διευρύνει με τη χρήση της ιστορικής προοπτικής την εικόνα ενός πολυσυζητημένου κοινω-

* Επίκουρος καθηγητής στο τμήμα Διεθνών Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

νικού φαινομένου, αυτού της μετακίνησης πληθυσμών εντός και προς την Ευρωπαϊκή Ήπειρο. Θα καταδειχτεί έτσι ότι η σημερινή σχετική εμπειρία μας που αποδίδεται στην κατάρρευση του κομμουνισμού, τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ φτωχών και πλουσίων χωρών ή την παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί παρά επεισόδιο μιας διαχρονικής διαδικασίας συνυφασμένης με την εξέλιξη της ανθρώπινης παρουσίας στην Ευρώπη. Ειδικότερα, χρησιμοποιώντας σαν αντικείμενο μελέτης τον 20ό αιώνα λόγω της πληρέστερης καταγραφής του αλλά και της μεγαλύτερης του συνάφειας με τη σύγχρονη εμπειρία από ό,τι παλαιότερες εποχές, θα αντιληφθούμε ότι οι μετακινήσεις πληθυσμών στην Ευρώπη αποτελούν ουσιαστικά τη φυσική των πραγμάτων κατάσταση που πρέπει και μπορεί να αντιμετωπιστεί με τρόπο πολιτισμένο και συνολικά επωφελητή.

Από το 19ο αιώνα μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Οι μετακινήσεις πληθυσμών είχαν πάντα ένα σημαντικό ρόλο στην ιστορία της ευρωπαϊκής ηπείρου. Καθ' όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας και του μεσαίωνα, πόλεμοι, η δημιουργία νέων κρατών, κατακτήσεις, η πληθυσμιακή αύξηση και η ανεπάρκεια των φυσικών πόρων οδήγησαν σε εκτεταμένες ανακατατάξεις πληθυσμών στην Ευρώπη, εκούσιες ή ακούσιες. Από το τέλος του μεσαίωνα ο αποικισμός του υπόλοιπου κόσμου από τα ευρωπαϊκά κράτη μεταμόρφωσε την ευρωπαϊκή μετανάστευση σε μια κατά κύριο λόγο διεθνή υπόθεση. Έτσι στην περίοδο από το 1500 ως το 1914, περίπου μεταξύ 60 και 65 εκατομμύρια Ευρωπαίοι συμμετείχαν σε εξωτερικές μεταναστεύσεις, κυρίως στην Αμερική¹, σε σύγκριση με 15 περίπου εκατομμύρια Αφρικανών και Ασιατών διηπειρωτικών μεταναστών. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι η μετανάστευση μέσα στην Ευρώπη κατά την ίδια περίοδο ήταν αμελητέα. Ιδιαίτερα κατά το 19ο αιώνα και μέχρι το 1914, η αύξηση του πληθυσμού και η βιομηχανική επανάσταση προκάλεσαν πολύ σημαντικές ενδοευρωπαϊκές μετακινήσεις πληθυσμών.

Για παράδειγμα, από τα 15 εκατομμύρια Ιταλών που μετανάστευσαν από την Ιταλία μεταξύ 1876 και 1920, περίπου οι μισοί πήγαν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Καθώς οι Δυτικοευρωπαίοι διάλεξαν την υπερπόντια μετανάστευση στην προσπάθειά τους να

αποφύγουν την προλεταριοποίηση, εργάτες από περιοχές της περιφέρειας όπως η Πολωνία, η Ιρλανδία και η Ιταλία, προσελκύνονταν σαν αντικαταστάτες για τις μεγάλης κλίμακας γεωργικές καλλιέργειες και τη βιομηχανία. Στη Βρετανία όπου, η φυσική αύξηση του πληθυσμού δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό των ταχύτατα αναπτυσσομένων βιομηχανιών, λύση αποτέλεσε η μαζική μετανάστευση απόρων Ιρλανδών εργατών και αγροτών, ιδιαίτερα μετά το μεγάλο λιμό της πατάτας των ετών 1846 ως 1847. Ως το 1851 υπήρχαν πάνω από 700.000 Ιρλανδοί στη Βρετανία που αποτελούσαν το 3% του πληθυσμού της Αγγλίας και της Ουαλίας και το 7% του πληθυσμού της Σκωτίας. Οι άνθρωποι αυτοί δούλευαν στις βιομηχανίες υφασμάτων της Βρετανίας, διάνοιγαν τα κανάλια της και κατασκεύαζαν το σιδηροδρομικό της δίκτυο, κάτω από άθλιες συνθήκες. Το επόμενο μεγάλο μεταναστευτικό κύμα έφτασε στην Αγγλία από τη Ρωσία, με τη μορφή 120.000 Εβραίων, θυμάτων των πογκρόμ μεταξύ 1875 και 1914. Οι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν αρχικά στο υποβαθμισμένο Ανατολικό Λονδίνο (East End) αλλά σύντομα κατάφεραν να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους, επιδεικνύοντας μια εξαιρετική ικανότητα κοινωνικής και οικονομικής ανόδου.

Σημαντικό ρόλο στην εκβιομηχάνιση και της Γερμανίας έπαιξαν οι ξένοι εργάτες. Εργάτες πολωνικής καταγωγής αλλά με πρωσική (και μετά τη γερμανική ενοποίηση το 1871, γερμανική) υπηκοότητα μετακινήθηκαν από τα μεγάλα αγροκτήματα της ανατολικής Πρωσίας στη βαριά βιομηχανία του Ρουρ, αναγκάζοντας τους Junkers (Πρώσους γαιοκτήμονες) να προσλάβουν «ξένους Πολωνούς» ή Ουκρανούς για να δουλέψουν στα κτήματά τους. Υπολογίζεται ότι το 1913 164.000 από τους 410.000 εργαζόμενους στα ορυχεία του Ρουρ ήταν πολωνικής καταγωγής. Υπήρχαν επίσης Ιταλοί στη νότια Γερμανία και μερικοί Βέλγοι και Ολλανδοί. Το 1907 υπήρχαν 950.000 αλλοδαποί εργαζόμενοι στη Γερμανική Αυτοκρατορία. Οι ξένοι εργαζόμενοι ελέγχονταν αυστηρά από το γερμανικό κράτος, με μέτρα όπως βίαιη επιστροφή, φυλάκιση ή απέλαση αν εγκατέλειπαν τον εργοδότη τους για καλύτερα αμειβόμενη εργασία. Οι αρχές έκαναν ό,τι μπορούσαν για να αποτρέψουν τη μετανάστευση των υπολοίπων μελών της οικογένειας των μεταναστών στη Γερμανία και τη μόνιμη εγκατάσταση, που όμως συνέβησαν αν και είναι άγνωστο σε ποια έκταση.

Διαφορετικές συνθήκες επικρατούσαν στη Γαλλία, που θεωρούσε τους ξένους εργάτες χρήσιμους όχι μόνο για την αντιμε-

τώπιση των αναγκών της βιομηχανικής εποχής αλλά και για την αύξηση του πληθυσμού. Ο δείκτης γεννήσεων έπεσε κατακόρυφα μετά το 1860, σε μια εποχή, που διήρκεσε μέχρι τη δεκαετία του 1970, κατά την οποία η ιδέα ότι η Γαλλία δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει μια σπουδαία χώρα χωρίς μεγάλο πληθυσμό κυριαρχούσε στη γαλλική πολιτική σκέψη. Ως εκ τούτου οι αλλοδαποί εργάτες που προέρχονταν κυρίως από γειτονικές χώρες όπως η Ιταλία, το Βέλγιο, η Γερμανία και αργότερα από την Ισπανία και την Πορτογαλία, είχαν το δικαίωμα να εγκατασταθούν στη Γαλλία. Σε αντάλλαγμα τους ζητούνταν να αφομοιωθούν, να αποδεχθούν δηλαδή τη γαλλική γλώσσα, τα γαλλικά ήθη και το γαλλικό πολιτισμό. Ο αριθμός των ξένων στην Γαλλία αυξήθηκε με ταχείς ρυθμούς από 1,1% του συνολικού πληθυσμού το 1851 σε 3% το 1911. Υπολογίζεται ότι χωρίς τη μετανάστευση, ο πληθυσμός της Γαλλίας θα ήταν σήμερα μόνο 35 εκατομμύρια αντί για πάνω από 50.

Με την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ο χαρακτήρας των πληθυσμιακών μετακινήσεων στην Ευρώπη άλλαξε ριζικά. Πολλοί μετανάστες γύρισαν στις πατρίδες τους για να καταταγούν στο στρατό ή για να ενταχθούν στην πολεμική βιομηχανία. Μερικές χώρες επέβαλαν αυστηρά περιοριστικά μέτρα στη μετανάστευση και στους ξένους υπηκόους, αν και η έλλειψη εργατικών χεριών εξαιτίας των μεγάλων απαιτήσεων του μετώπου σε ανθρώπινο δυναμικό σύντομα ανάγκασε τις εμπόλεμες χώρες να αναζητήσουν λύση στους ξένους εργαζόμενους. Οι Γερμανοί κάλυψαν τις ανάγκες τους στρατολογώντας με τη βία εργάτες από τις περιοχές της Ρωσίας και του Βελγίου που είχαν καταλάβει, δημιουργώντας έτσι ένα θλιβερό προηγούμενο για τις τακτικές των Ναζί, 25 χρόνια αργότερα. Οι Γάλλοι στρατολόγησαν εργάτες από τις αποικίες, υπό αυστηρά επιτήρηση και με γλίσχρο μισθό, καθώς και εργάτες από τις χώρες της νότιας Ευρώπης, όπως η Ισπανία, η Ιταλία και η Ελλάδα. Όλες οι εμπόλεμες χώρες επίσης έκαναν χρήση της καταναγκαστικής εργασίας των αιχμαλώτων πολέμου.

Τα χρόνια του Μεσοπολέμου και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Ο πόλεμος και τα επακόλουθά του είχαν σαν συνέπεια εκτεταμένες ακούσιες μετακινήσεις πληθυσμών. Δύο χαρακτηριστικές

περιπτώσεις στις οποίες κλήθηκε να παρέμβει, μετά το 1920, η Κοινωνία των Εθνών ήταν οι εκατοντάδες χιλιάδες αιχμαλώτων πολέμου στη Ρωσία οι οποίοι είχαν μεν απελευθερωθεί από τη νέα κομμουνιστική κυβέρνηση της χώρας αυτής, αλλά παρέμεναν εκεί ανήμποροι να συντηρηθούν ή να βρουν τρόπο να επιστρέψουν στις πατρίδες τους. Η και τα περίπου δύο εκατομμύρια Ρώσων προσφύγων που είχαν εγκαταλείψει τη χώρα τους σαν αποτέλεσμα της επανάστασης των μπολσεβίκων και του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε και είχαν βρει καταφύγιο κυρίως σε χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες όμως δυσκολεύονταν πολύ να τους συντηρήσουν².

Το φθινόπωρο του 1922 ένα άλλο κύμα προσφύγων δημιουργήθηκε, που έφευγαν για να γλιτώσουν από τον νικηφόρο και προελαύνοντα στρατό του Μουσταφά Κεμάλ. Τελικά πάνω από 1.000.000 άνθρωποι ελληνικής καταγωγής αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις προγονικές τους εστίες στην τελευταία πράξη της τραγωδίας στην οποία εξελίχθηκε η προσπάθεια της Ελλάδας να επεκταθεί στη Μικρά Ασία. Το 1923, η ελληνική κυβέρνηση με τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών ανέλαβε το έργο της επανεγκατάστασης αυτών των ανθρώπων στην ελληνική επικράτεια. Όταν το 1930 η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων ολοκλήρωσε το έργο της, περίπου 1.000.000 πρόσφυγες είχαν μετεγκατασταθεί, με κόστος για την οικονομικά εξαντλημένη Ελλάδα μεγαλύτερο των 388 εκατομμυρίων δολαρίων. «Καμία χώρα, με πιθανή εξαίρεση το σύγχρονο Ισραήλ, δεν πέτυχε τόσο όσο η Ελλάδα στην προσπάθειά της να απορροφήσει τόσα πολλά από τα ξεριζωμένα τέκνα της»³.

Καθώς η σκιά του ολοκληρωτισμού απλωνόταν πάνω στην Ευρώπη του μεσοπολέμου, οι ακούσιες μετακινήσεις πληθυσμών συνεχίστηκαν με αυξανόμενο ρυθμό. Στη Σοβιετική Ένωση, σύμφωνα με την «πολιτική των εθνοτήτων» του Στάλιν, δύο εκατομμύρια άνθρωποι μετεγκαταστάθηκαν δια της βίας στο Καζακστάν και στις Κεντροασιατικές δημοκρατίες, από τις προγονικές τους εστίες στη Ρωσία. Επιπλέον, δυόμισι εκατομμύρια κουλάκοι (ευκατάστατοι χωρικοί) στάλθηκαν σε αγροτικές κολεκτίβες στη βόρεια Ρωσία, τη Σιβηρία και τα Ουράλια. Οι Γερμανοί του Βόλγα και οι Τάταροι της Κριμαίας απελάθηκαν μαζικά γιατί θεωρήθηκαν ως φίλα προσκείμενοι στη ναζιστική Γερμανία. Όχι λιγότεροι από 25 εκατομμύρια Ρώσων μεταφέρθηκαν εκτός της γραμμής προελάσεως των γερμανικών στρατευμάτων, από τους οποίους πολλοί δεν μπόρεσαν να γυρίσουν στα σπίτια τους, όταν οι Γερμανοί υποχώ-

ρησαν. Μεταξύ 1933 και 1939 η πολιτική φυλετικών διακρίσεων των Ναζί ανάγκασε 360 έως 370 χιλιάδες Εβραίους να εγκαταλείψουν τη μείζονα Γερμανία (που περιλάμβανε την Αυστρία και την Τσεχοσλοβακία) κυρίως για τη δυτική Ευρώπη, τις ΗΠΑ και την Παλαιστίνη.

Κατά την περίοδο από το 1918 μέχρι το 1945, οι διεθνείς μετακινήσεις εργατικού δυναμικού, περιλαμβανομένων και των από και εντός της Ευρώπης, μειώθηκαν κατά πολύ. Αυτό συνέβη λόγω της οικονομικής στασιμότητας και κρίσης αλλά και εξαιτίας της αυξημένης εχθρότητας προς τους μετανάστες σε πολλές χώρες υποδοχής για οικονομικούς και φυλετικούς λόγους. Στην Ευρώπη, η Γαλλία ήταν η μόνη χώρα που δέχθηκε σημαντικό αριθμό μεταναστών στα χρόνια του μεσοπολέμου. Στους φόβους των Γάλλων ότι θα «έμεναν πίσω» εξαιτίας ενός «δημογραφικού ελλείμματος», οι οποίοι ενισχύθηκαν από την τεράστια απώλεια ζωής κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ήρθαν να προστεθούν και οι ανάγκες σε εργατικά χέρια για τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση και την βιομηχανική επέκταση της δεκαετίας του 1920. Από το 1920 ως το 1931 σχεδόν δύο εκατομμύρια, κυρίως Ευρωπαίοι, αλλοδαποί εργάτες, ήρθαν στη Γαλλία. Οι περισσότεροι ήταν Ιταλοί (808.000) και ακολουθούσαν οι Πολωνοί, οι Ισπανοί και οι Βέλγοι. Αυτή την εποχή εμφανίζεται επίσης μετανάστευση προς τη Γαλλία από τη Βόρεια Αφρική.

Κατά τη διάρκεια τη οικονομικής ύφεσης της δεκαετίας του 1930, η εχθρότητα εναντίων των ξένων αυξήθηκε, και ακολουθήθηκε μια πολιτική διακρίσεων προς όφελος των Γάλλων εργατών. Το 1936 ο αλλοδαπός πληθυσμός της Γαλλίας είχε μειωθεί κατά μισό εκατομμύριο. Εν τω μεταξύ η σκληρά δοκιμαζόμενη δημοκρατία της Βαϊμάρης στη Γερμανία (το όνομα του μεσοπολεμικού Γερμανικού πολιτεύματος) μικρή φαινόταν να έχει ανάγκη από ξένους εργάτες. Το 1932 οι ξένοι εργάτες δεν ξεπερνούσαν τις 100.000, είχαν δε περιορισμένα δικαιώματα και το καθεστώς παραμονής τους ρυθμιζόταν αυστηρά από την κυβέρνηση.

Η πιο σημαντική αιτία ακούσιας ενδοευρωπαϊκής μετακίνησης πληθυσμών υπήρξε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Εκατομμύρια ανθρώπων οδηγήθηκαν υπό κακές έως άθλιες συνθήκες σε διάφορα μέρη της Ευρώπης ως υπόχρεοι αναγκαστικής εργασίας, πρόσφυγες ή αιχμάλωτοι πολέμου. Είναι απαραίτητο να αναφερθούμε ειδικά στα θύματα του Εβραϊκού Ολοκαυτώματος, τη δολοφονία περίπου έξι εκατομμυρίων Εβραίων της Ευρώπης από τους Ναζί και τους συνεργάτες τους. Οι πιο πολλοί από αυτούς συνελήφθη-

σαν και μεταφέρθηκαν, υπό φρικώδεις συνθήκες, από όλη την κατεχόμενη ή συνεργαζόμενη Ευρώπη σε στρατόπεδα θανάτου που είχαν δημιουργηθεί στην Πολωνία, όπου εξαναγκάζονταν να εργαστούν μέχρι θανάτου ή εκτελούνταν σε θαλάμους αερίων.

Για την αντικατάσταση των 11 εκατομμυρίων Γερμανών εργαζομένων που είχαν κληθεί να υπηρετήσουν στο γερμανικό στρατό, το ναζιστικό καθεστώς στρατολόγησε τεράστιους αριθμούς ξένων εργατών. Βίαιη στρατολόγηση έγινε σε όλες τις χώρες που κατέλαβε η Γερμανία, ενώ ορισμένοι εργάτες ήρθαν με τη θέλησή τους από την Ιταλία, την Κροατία, την Ισπανία και άλλες «φιλικές ή ουδέτερες χώρες». Ένας από τους λόγους για την κατάληψη της Πολωνίας ήταν και οι γερμανικές ανάγκες σε εργατικό δυναμικό. Οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας αυτών των ανθρώπων ήταν, με λίγες εξαιρέσεις, απάνθρωπες και πολλοί πέθαναν από τις κακουχίες ή τις σκληρές τιμωρίες. Όταν ο πόλεμος τελείωσε, υπήρχαν στη Γερμανία επτάμισι εκατομμύρια ξένοι εργάτες εκ των οποίων τα 1,8 εκατομμύρια ήταν αιχμάλωτοι πολέμου. Η ναζιστική πολεμική μηχανή θα είχε καταρρεύσει πολύ νωρίτερα χωρίς τους ξένους εργάτες.

Η μαζικότερη ακούσια μετακίνηση πληθυσμών συνέβη στην Ανατολική Ευρώπη όπου, σύμφωνα με συντηρητικές εκτιμήσεις, περίπου 15,4 εκατομμύρια άνθρωποι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις χώρες όπου ζούσαν για λόγους που συνδέονταν απευθείας με το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τις συνέπειές του για τη μεταπολεμική Ευρώπη. Σ' αυτούς περιλαμβάνονταν αιχμάλωτοι πολέμου, επιζώντες των στρατοπέδων συγκεντρώσεως και εκτοπισμένα άτομα, ένας όρος που αρχικά αναφερόταν στον άμαχο πληθυσμό που είχε απομακρυνθεί από τις εστίες του στη διάρκεια του πολέμου και που χρειαζόταν βοήθεια για να γυρίσει στην πατρίδα του. Αργότερα όμως ο όρος διευρύνθηκε για να περιλάβει κι εκείνους που έφευγαν, γιατί δεν συμφωνούσαν με τα νέα κομμουνιστικά καθεστώτα. Όταν ο πόλεμος τελείωσε το 1945, υπήρχαν στη Γερμανία και την Αυστρία μόνο, 10,5 εκατομμύρια ακούσιοι μετανάστες εκ των οποίων περίπου 4,7 εκατομμύρια είχαν επαναπατριστεί μέχρι το 1947 στην Ανατολική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ. Αυτό σε πολλές περιπτώσεις έγινε παρά τη θέλησή τους, την οποία οι δυτικές δυνάμεις κατοχής που διοικούσαν τη Γερμανία δεν λάμβαναν υπόψη τους μέχρι το τέλος του 1946, οπότε και το χάσμα ανάμεσα στους κομμουνιστές και μη κομμουνιστές νικητές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έγινε αγεφύρωτο. Από τότε και έπειτα δόθηκε η δυνατότητα στους ανατολικοευρω-

παίους να μεταναστεύσουν σε μια τρίτη χώρα. Μεταξύ 1946 και 1951, με τη βοήθεια του ΟΗΕ, περισσότεροι από ένα εκατομμύριο άνθρωποι ακολούθησαν αυτό τον δρόμο. Ενώ το καθεστώς των ναζί κατέρρευε αλλά και κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1940, περισσότεροι από 12 εκατομμύρια πρόσφυγες γερμανικής καταγωγής είτε έφυγαν είτε εκδιώχθηκαν από τις ανατολικές περιοχές του πρώην μείζονος Ράιχ (που περιλάμβανε μέρος της Τσεχοσλοβακίας και της Πολωνίας) και από περιοχές που είχαν διατελέσει υπό γερμανική κατοχή ή είχαν κυβερνηθεί κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από σύμμαχα φασιστικά ή αυταρχικά καθεστώτα (Σλοβακία, Κροατία και Ουγγαρία). Άλλα δύο εκατομμύρια έχασαν τη ζωή τους σαν αποτέλεσμα αυτής της εθνοκάθαρσης. Πολλά επίσης μέλη άλλων εθνοτικών ομάδων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές τους εστίες, θύματα, με την έγκριση των συμμάχων, της μεταπολεμικής αναδιανομής εδαφών και της εθνοκάθαρσης που τη συνόδευσε για να εξασφαλιστεί η μονιμότητα των νέων συνόρων⁴.

Οι μετακινήσεις πληθυσμών και το μεταπολεμικό οικονομικό θαύμα 1947-1973

Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη ακολούθησε, ιδιαίτερα μετά την έναρξη του Σχεδίου Μάρσαλ το 1947, μεγάλη οικονομική ανάπτυξη και ευρείας κλίμακος ανασυγκρότηση. Έτσι άρχισε μια οικονομική στρατηγική που διήρκεσε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 και περιλάμβανε τη συγκέντρωση των επενδύσεων και αύξηση της παραγωγής στις ήδη πολύ ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Οι συνεχώς αυξανόμενες απαιτήσεις σε εργατικό δυναμικό που ήταν το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, αντιμετώπιστηκαν με την αξιοποίηση του πλεονάσματος στις αγορές εργασίας των φτωχότερων και λιγότερο εκβιομηχανισμένων χωρών της ευρωπαϊκής περιφέρειας: τις χώρες της Μεσογείου, την Ιρλανδία και τη Φινλανδία. Γι' αυτό το σκοπό όλες οι χώρες με υψηλό βαθμό εκβιομηχάνισης χρησιμοποίησαν την οργανωμένη στρατολόγηση εργατών με προσωρινή άδεια παραμονής και εργασίας, αν και η ανεξάρτητη μετακίνηση εργαζομένων έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο.

Η Γαλλία ίδρυσε το Εθνικό Γραφείο Μετανάστευσης (OMI) το

1945 για να οργανώσει την πρόσληψη αλλοδαπών εργατών από τη Νότια Ευρώπη. Οι εργοδότες έπρεπε να κάνουν αίτηση στο OMI για ξένους εργάτες και να πληρώσουν ένα κατά κεφαλήν ποσό. Η μετανάστευση θεωρούνταν ως λύση στο πρόβλημα της μεταπολεμικής έλλειψης εργατικών χειρών και αναμενόταν να είναι κυρίως προσωρινή, αν και κάποια μόνιμη εγκατάσταση είχε επίσης προβλεφθεί. Μέχρι το 1970 είχαν εισέλθει στη Γαλλία δύο εκατομμύρια ξένοι εργάτες και 690.000 εξαρτώμενα μέλη των οικογενειών τους.

Η Ελβετία ακολούθησε μια πολιτική μεγάλης κλίμακος εισαγωγής εργατικού δυναμικού από το 1945 ως το 1974. Οι αλλοδαποί εργάτες στρατολογούνταν στο εξωτερικό από εργοδότες, ενώ η άδεια εισόδου και παραμονής χορηγούνταν από την κυβέρνηση. Υπήρχαν σοβαροί περιοριστικοί όροι, όπως η απαγόρευση αλλαγής εργασίας, μόνιμης εγκατάστασης και εγκατάστασης εξαρτώμενων μελών. Στην αρχή της δεκαετίας του '70 οι ξένοι είχαν φθάσει να αποτελούν το ένα τρίτο του εργατικού δυναμικού της Ελβετίας. Τελικά ελβετικές αρχές έκαναν πιο επιεικείς τις ρυθμίσεις που αφορούσαν στη μόνιμη εγκατάσταση και στα εξαρτώμενα μέλη των οικογενειών των μεταναστών, πράγμα που επέτρεψε το σχηματισμό κοινοτήτων μεταναστών και μια προϊούσα πολιτιστική ποικιλία. Άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπως η Αγγλία, το Βέλγιο, η Ολλανδία, το Λουξεμβούργο και η Σουηδία χρησιμοποίησαν επίσης αλλοδαπούς εργάτες. Υπήρχαν διαφορές από χώρα σε χώρα αλλά το βασικό στοιχείο που προσδιόριζε το καθεστώς του μετανάστη εργαζόμενου στη χώρα υποδοχής ήταν κοινό παντού και συνίστατο στη νομική διάκριση ανάμεσα στον υπήκοο και τον αλλοδαπό ως κριτήριο για τη διεκδίκηση του δικαιώματος εργασίας, κοινωνικής ασφάλισης και διαμονής.

Η πιο εξελιγμένη μορφή στρατολόγησης και ελέγχου αλλοδαπών εργαζομένων ήταν το γερμανικό σύστημα των «προσκεκλημένων ή φιλοξενουμένων εργατών». Η γερμανική κυβέρνηση άρχισε τη στρατολόγηση ξένων εργατών στο τέλος της δεκαετίας του 1950. Οι εργοδότες πλήρωναν ένα ποσό στο BFA (Ομοσπονδιακό Γραφείο Εργασίας) το οποίο επέλεγε τους εργαζόμενους. Κατόπιν αυτοί μεταφέρονταν στη Γερμανία όπου οι εργοδότες ήταν υποχρεωμένοι να τους παράσχουν στέγη. Η επιλογή των εργαζομένων, οι συνθήκες εργασίας και η κοινωνική ασφάλιση καθορίζονταν με διμερείς συμφωνίες ανάμεσα στην Ομοσπονδιακή Γερμανία και τις χώρες προελεύσεως, την Ιταλία, την Ελλάδα, την Τουρκία, το Μαρόκο, την Πορτογαλία, την Τυνησία και την

Γιουγκοσλαβία. Ο αριθμός των ξένων εργατών στη δυτική Γερμανία, που περιλάμβανε και ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό γυναικών, έφθασε από 95.000 το 1956 σε 2,3 εκατομμύρια το 1973. Οι Γερμανοί ιθύνοντες έβλεπαν τους μετανάστες σαν προσωρινές μονάδες εργασίας που μπορούσαν να γίνουν δεκτές στη χώρα και μετά να σταλούν πίσω, ανάλογα με τις ανάγκες των εργοδοτών. Ειδικές άδειες εργασίας και παραμονής εκδίδονταν για τους μετανάστες, για περιορισμένες χρονικές περιόδους, που συχνά ίσχυαν μόνο για συγκεκριμένες δουλειές και περιοχές. Η μετανάστευση εξαρτωμένων μελών της οικογένειας των μεταναστών δεν ευνοούνταν. Οι άδειες μπορούσαν να ανακληθούν για διάφορους λόγους με αποτέλεσμα τη δυνατότητα απελάσεως. Στην πράξη όμως αποδείχθηκε δύσκολο να εφαρμοστούν τέτοια μέτρα. Οι περιορισμοί στην είσοδο εξαρτωμένων μελών έγιναν πιο ελαστικοί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60. Ολόκληρες οικογένειες εγκαταστάθηκαν στη Γερμανία και γεννήθηκαν παιδιά. Όταν η ομοσπονδιακή κυβέρνηση σταμάτησε να στρατολογεί ξένους εργάτες το Νοέμβριο του 1973, τα κίνητρα δεν ήταν μόνο η επερχόμενη πετρελαϊκή κρίση αλλά και η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι δεν ήταν πια απαραίτητοι, καθώς βρισκόταν σε εξέλιξη μόνιμη εγκατάσταση μεταναστών που κάλυπτε τις ανάγκες της χώρας.

Σε αναλογία με τον πληθυσμό της η συνεισφορά της Ελλάδας στη μετακίνηση πληθυσμών σε παγκόσμια κλίμακα από το 1945 έως το 1973 ήταν από τις μεγαλύτερες. Κατ' αυτό το χρονικό διάστημα, σχεδόν ένα εκατομμύριο Έλληνες άφησαν την πατρίδα τους για τη Βόρεια Αμερική, την Αυστραλία και τη Βόρεια Ευρώπη. Στη Γερμανία μόνο υπήρχαν 298.000 Έλληνες το 1980 με μικρότερες κοινότητες σε χώρες όπως το Βέλγιο, η Ελβετία και η Σουηδία. Αυτή η ανησυχητική έξοδος ικανών προς εργασία ανδρών και γυναικών ήταν κυρίως αποτέλεσμα της ανεργίας⁵ και του γεγονότος ότι οι μισθοί στο εξωτερικό ήταν τρεις με έξι φορές υψηλότεροι από ό,τι στην Ελλάδα. Εντούτοις, με την εντυπωσιακή αύξηση του ετήσιου ρυθμού ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας –από τους υψηλότερους του κόσμου– μεταξύ των ετών 1950 και 1973, οι συνθήκες στην Ελλάδα βελτιώθηκαν κατά πολύ. Έτσι σταδιακά η μετανάστευση μειώθηκε και από το 1974 οι επαναπατριζόμενοι ήταν πιο πολλοί από τους νέους μετανάστες.

Οι πρώην αποικιακές δυνάμεις μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιήσουν το εργατικό δυναμικό των πρώην αποικιών τους για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες τους. Η Βρετανία είχε μια καθαρή

εισροή 350.000 εργαζομένων από την Ιρλανδία ανάμεσα στο 1946 και το 1959. Πολλοί έφεραν μαζί τους και τις οικογένειές τους και εγκαταστάθηκαν μόνιμα. Οι Ιρλανδοί μόνιμοι κάτοικοι στη Βρετανία απολάμβαναν όλα τα πολιτικά και ατομικά δικαιώματα περιλαμβανομένου και του δικαιώματος ψήφου. Η μετανάστευση εργατών από τη Νέα Κοινοπολιτεία (πρώην Βρετανικές αποικίες στην Καραϊβική, την Ινδική υποήπειρο και την Αφρική) επίσης αυξήθηκε κατά τη δεκαετία του '50 αλλά σχεδόν έπαυσε μετά το 1962 εξαιτίας της εφαρμογής αυστηρών περιορισμών εισόδου και τις ιδιαίτερα πρώιμης οικονομικής ύφεσης που έπληξε την Αγγλία. Εντούτοις, με τη μετανάστευση εξαρτωμένων μελών, ο πληθυσμός της κοινοπολιτείας εξακολούθησε να αυξάνει φθάνοντας τα 1,5 εκατομμύρια το 1981. Αν και οι περισσότεροι από αυτούς τους ανθρώπους επισήμως είχαν Βρετανική υπηκοότητα και ως εκ τούτου δικαιούνταν λίγο πολύ την ίδια μεταχείριση με το γηγενή πληθυσμό, γίνονταν σε βάρος τους πολλές θεσμικές και άτυπες διακρίσεις. Κακής ποιότητας στέγη και παιδεία, δουλειές χαμηλής ειδίκευσης χωρίς προοπτικές εξέλιξης και η έλλειψη εμπιστοσύνης καθώς και η αδιαφορία της λευκής πλειοψηφίας, έκαναν τους μετανάστες να ξεχωρίζουν από τον υπόλοιπο πληθυσμό, ευνοώντας έτσι τη διατήρηση ξεχωριστών εθνοτικών ταυτοτήτων και την εμφάνιση μιας ιδιαίτερης κοινωνικής θέσης για τις εθνοτικές μειονότητες.

Και η Γαλλία επίσης γνώρισε ευρείας κλίμακος ανεξάρτητη μετανάστευση από τις πρώην αποικίες της αλλά και από την Νότια Ευρώπη. Κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τον αιματηρό πόλεμο για την ανεξαρτησία της Αλγερίας (1954-1962), περισσότεροι από ένα εκατομμύριο «μαυροπόδηδες», λευκοί κάτοικοι της Αλγερίας, μετεγκαταστάθηκαν στη Γαλλία. Το 1970 ζούσαν και εργάζονταν στη Γαλλία πάνω από 600.000 Αλγερινοί, 140.000 Μαροκινοί και 90.000 Τυνησιοί. Πολλοί μετανάστες ήρθαν επίσης από τις πρώην Δυτικό-αφρικανικές αποικίες καθώς και από τα υπερπόντια Γαλλικά διοικητικά διαμερίσματα στην Καραϊβική και τον Ινδικό ωκεανό. Η κατάσταση των μη Ευρωπαίων μεταναστών στη Γαλλία παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με εκείνη των μεταναστών της Νέας Κοινοπολιτείας στην Αγγλία και έκανε περισσότερη αίσθηση με την εμφάνιση παραγκουπόλεων (γνωστών ως bidonvilles) όπου μερικοί από αυτούς κατέληγαν να ζουν, καθώς και από χαρακτηριστικές περιπτώσεις ρατσιστικής βίας: το 1973 για παράδειγμα δολοφονήθηκαν 32 αλγερινοί.

Μεγάλη εισροή πρώην αποικιακών πληθυσμών επίσης σημειώ-

θηκε στην Ολλανδία. Ανάμεσα στο 1945 και τις αρχές της δεκαετίας του '60, 300.000 επαναπατρισθέντες από την Ινδονησία, κυρίως λευκοί ή μεικτής φυλετικής προελεύσεως μετεγκαταστάθηκαν στην Ολλανδία και φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να έχουν αφομοιωθεί. Μετά το 1965 όλο και περισσότεροι μαύροι εργάτες άρχισαν να φτάνουν στην Ολλανδία από το Σουρινάμ της Καραϊβικής, πρώην αποικία –Ολλανδική Γουιάνα– και ανεξάρτητη χώρα από το 1973.

Το 1973 αλλοδαποί εργάτες από τον αναπτυσσόμενο κόσμο αποτελούσαν πλέον ένα σημαντικό ποσοστό του ξένου εργατικού δυναμικού της Βόρειας Ευρώπης. Εκατοντάδες χιλιάδες είχαν στρατολογηθεί, τις πιο πολλές φορές βάσει διμερών συμφωνιών από χώρες όπως το Μαρόκο, η Αλγερία, η Τυνησία και η Τουρκία. Η συμμετοχή της Τουρκίας σ' αυτό το μεταναστευτικό ρεύμα είναι ιδιαίτερα σημαντική. Μόνο στη Γερμανία, τον πιο συνήθη αλλά όχι και μοναδικό προορισμό των Τούρκων εργατών, υπήρχαν το 1980 1.462.000 αλλοδαποί κάτοικοι Τουρκικής καταγωγής. Γενικά η αφομοίωση των ξένων εργατών στη Βόρεια Ευρώπη, ιδιαίτερα εκείνων από τον αναπτυσσόμενο κόσμο, ήταν περιορισμένη. Κατά κανόνα παρέμεναν στο περιθώριο της κοινωνίας, συχνά σαν μειονότητες που κατατράχονταν από ένα πλήθος κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων.

Μετά το 1973: οικονομική ύφεση και νέες συνθήκες

Στα μέσα της δεκαετίας του '70 οι κυβερνήσεις και οι εργοδότες της Δυτικής Ευρώπης αντέδρασαν στην οικονομική ύφεση που ακολούθησε το σοκ της πετρελαϊκής κρίσης του 1973 και στη συνακόλουθη μείωση της ικανότητας απορρόφησης των αγορών εργασίας⁶, με το σταμάτημα της στρατολόγησης αλλοδαπών εργατών και την επιβολή περιοριστικών όρων στη μετανάστευση κατοίκων των πρώην υπερπόντιων τους κτήσεων. Στόχος ήταν να σταματήσει οποιαδήποτε περαιτέρω μετανάστευση. Έγιναν επίσης κάποιες προσπάθειες για τον περιορισμό του υπάρχοντος αριθμού των ξένων εργαζομένων μέσω περιορισμών στις άδειες παραμονής και εργασίας ή με την πριμοδότηση του εκούσιου επαναπατρισμού. Αυτές οι πρακτικές όμως απλώς επιβράδυναν αντί να σταματήσουν τη μετανάστευση. Για παράδειγμα, αντί

να μειωθεί, όπως περίμεναν οι αρχές, ο συνολικός πληθυσμός των αλλοδαπών στην Δυτική Γερμανία παρέμεινε λίγο-πολύ σταθερός περίπου στα 4 εκατομμύρια στο τέλος της δεκαετίας του '70, ενώ ξεπέρασε τα 5 εκατομμύρια ως το 1990.

Εν τω μεταξύ τα κλειστά σύνορα και η αυξανόμενη πίεση από την επιδείνωση των συνθηκών και την ταχεία αύξηση του πληθυσμού στις χώρες του Νότου, είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των παρανόμων μεταναστών. Ακριβή στοιχεία για τους παράνομους μετανάστες είναι προφανώς δύσκολο να συγκεντρωθούν, αλλά ο αριθμός τους είναι μεγάλος και στην περίπτωση μερικών χωρών όπως η Ιταλία και η Ελλάδα, ξεπερνά ακόμη και εκείνο των μεταναστών με νόμιμη άδεια παραμονής. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι οι αλλοδαποί εργάτες που έφυγαν μετά το 1973 προέρχονταν κυρίως από τις πιο ανεπτυγμένες χώρες προέλευσης μεταναστών όπου υπήρχε κάποια προοπτική εργασίας γι' αυτούς που επέστρεφαν. Η Ιταλία και η Ελλάδα, για παράδειγμα, γνώρισαν θεαματική οικονομική ανάπτυξη, με την πρώτη να έχει γίνει η πέμπτη μεγαλύτερη οικονομική δύναμη στον κόσμο από το 1973. Στην πραγματικότητα, εκτός από την παλιννόστηση υπηκόων τους που είχαν μεταναστεύσει, η Ιταλία, η Ελλάδα, η Ισπανία, και η Πορτογαλία είχαν οι ίδιες γίνει μέχρι τη δεκαετία του '80 χώρες μετανάστευσης για τους Αφρικανούς και τους Ασιάτες. Αντιθέτως εργάτες από πιο μακρινές και υπανάπτυκτες περιοχές όπως η Βόρεια Αφρική και η Τουρκία παρέμειναν στη Βόρεια Ευρώπη. Η προσπάθεια λοιπόν να σταματήσει η μετανάστευση εργαζομένων συνέβαλε στην αύξηση του ποσοστού των μη Ευρωπαίων στους αλλοδαπούς πληθυσμούς.

Το 1991 ο πληθυσμός των νομίμως διαμενόντων αλλοδαπών στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν 13 εκατομμύρια. Από αυτούς τα 8 εκατομμύρια δεν ήταν πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με το ένα τέταρτο περίπου να προέρχεται από την Τουρκία και το άλλο τέταρτο από τη Βόρεια Αφρική. Μαζί με τους Βρετανούς πολίτες Ινδικής καταγωγής υπήρχαν τότε στη Δυτική Ευρώπη πέντε με πεντέμισι εκατομμύρια μουσουλμάνοι. Οι μη Ευρωπαίοι μετανάστες με τις ξεχωριστές εθνικές τους ταυτότητες συνέβαλαν πολύ στην πολιτιστική ποικιλομορφία των χωρών διαμονής τους. Δυστυχώς και αυτοί, όπως και οι εργάτες από τις αποικίες σε προηγούμενα χρόνια, υπήρξαν θύματα κοινωνικοοικονομικού αποκλεισμού εξαιτίας των διακρίσεων και του ρατσισμού⁷.

Μια άλλη κατηγορία μεταναστών με αποφασιστική επίδραση

στη διαμόρφωση του μεταναστευτικού ρεύματος προς τη Δυτική Ευρώπη τα τελευταία χρόνια είναι οι εν μέρει συμπίπτουσες κατηγορίες των προσφύγων και των αιτούμενων πολιτικό άσυλο. Μείζονες πολιτικές και οικονομικές αλλαγές στις φτωχές χώρες, που συχνά συνοδεύονταν από πολιτικές, εθνοτικές και θρησκευτικές διώξεις, είχαν σαν αποτέλεσμα τη δραματική αύξηση του αριθμού των προσφύγων παγκοσμίως, οι οποίοι έφτασαν τα 20 εκατομμύρια το 1992 από 8,2 εκατομμύρια το 1980. Το 1983 υπήρχαν μόλις 76.000 αιτούμενοι πολιτικό άσυλο στις 14 ευρωπαϊκές χώρες του ΟΟΣΑ. Το 1992 κάπου 680.000 άνθρωποι ζήτησαν άσυλο από τις χώρες της Ευρωπαϊκής ένωσης και της Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελευθέρων Συναλλαγών, εκ των οποίων οι 438.000 στις Γερμανία. Αυτό οφειλόταν σε ένα βαθμό στη μεγάλη αύξηση των αιτήσεων από υπηκόους των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού και τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, παράλληλα όμως και ο αριθμός αυτών που προέρχονταν από την Αφρική και την Ασία επίσης αυξήθηκε. Στην αρχή της δεκαετίας του '90, οι αιτούμενοι άσυλο είχαν γίνει η μεγαλύτερη κατηγορία εισερχομένων αλλοδαπών σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, περιλαμβανομένης και της Γερμανίας, όπου η ιδιαίτερα επιεικής νομοθεσία επέτρεπε όχι μόνο σε εκείνους στους οποίους παραχωρούνταν άσυλο αλλά και στους περισσότερους από όσους απορρίπτονταν να παραμείνουν σαν *de facto* πρόσφυγες⁸. Στη Δυτική Ευρώπη είναι πολύ διαδεδομένη η άποψη ότι πολλοί από όσους ζητούν άσυλο είναι στην πραγματικότητα οικονομικοί μετανάστες που ισχυρίζονται ότι διώκονται για να μπορούν να παρακάμψουν τους μεταναστευτικούς περιορισμούς. Αυτό έχει οδηγήσει στη διαμόρφωση αρνητικού κλίματος και σε εκστρατείες της άκρας δεξιάς κατά των αιτούμενων άσυλο. Πολλοί Ευρωπαίοι ζητούν τη λήψη σκληρότερων μέτρων και σε αρκετές χώρες οι ρυθμίσεις που αφορούν το άσυλο έχουν γίνει αυστηρότερες.

Δεν θεωρούνται όμως όλοι οι ξένοι προβληματικοί. Πράγματι υπάρχει μια ελίτ αλλοδαπών που περιλαμβάνει επιχειρηματίες, υπαλλήλους πολυεθνικών εταιριών και διεθνών οργανισμών, ερευνητές, φοιτητές και συνταξιούχους των οποίων η διαμονή στη χώρα υποδοχής είναι ευπρόσδεκτη. Δεν συναγωνίζονται για θέσεις εργασίας με τον ντόπιο πληθυσμό και δεν επιβαρύνουν τις υπηρεσίες του κράτους πρόνοιας με τις ανάγκες τους. Ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα αυτής της κατηγορίας είναι οι Ιάπωνες που έχουν έλθει να ζήσουν στην Ευρώπη μετά τις εκτεταμένες επενδύσεις που έκαναν Ιαπωνικές εταιρίες, ιδίως στην Αγγλία. Το

1996 ζούσαν εκεί περίπου 90.000, αποτελώντας την πιο πολυάριθμη Ιαπωνική κοινότητα της Ευρώπης.

Το εξ Ανατολών ρεύμα και η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού

Είναι ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι η πιο σημαντική μετακίνηση πληθυσμών μέσα στην Ευρώπη γίνεται με κατεύθυνση εξ Ανατολών προς Δυσμάς. Αυτό το ρεύμα επιβραδύνθηκε αλλά σε καμιά περίπτωση δεν σταμάτησε κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Παρά τους αυστηρούς ελέγχους στα σύνορα, περισσότεροι από 13 εκατομμύρια Ανατολικο-Ευρωπαίοι κατάφεραν να φύγουν από τις πατρίδες τους μεταξύ του 1950 και του 1992. Στις μεγαλύτερες κατηγορίες αυτών των φυγάδων περιλαμβάνονταν εθνικές μειονότητες όπως των Γερμανών και των Εβραίων, στους οποίους επιτράπη να μεταναστεύσουν για πολιτικούς λόγους ή ακόμη και με την προσφορά οικονομικών κινήτρων στις κομμουνιστικές χώρες. Μικρότερος αλλά σημαντικός αριθμός πολιτικών προσφύγων από την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία κατόρθωσαν να δραπετεύσουν από τις πατρίδες τους σε περιόδους πολιτικής αναστάτωσης. Μέσα σε δώδεκα χρόνια από τη δημιουργία των δύο Γερμανιών το 1949, 3,8 εκατομμύρια Ανατολικογερμανοί, βοηθούμενοι από την ουσιαστικά ανεμπόδιστη επικοινωνία μεταξύ Ανατολικού και Δυτικού Βερολίνου, μετανάστευσαν στην Ομοσπονδιακή Γερμανία, ενώ τετρακόσιες χιλιάδες Δυτικογερμανοί αποφάσισαν να εγκατασταθούν στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας. Ο ιδιαίτερα ανησυχητικός αυτός ρυθμός απώλειας πληθυσμού, ανάγκασε τις ανατολικογερμανικές αρχές να απαντήσουν με την ανέγερση, τον Αύγουστο του 1961, του Τείχους του Βερολίνου. Η μόνη κομμουνιστική χώρα της οποίας οι πολίτες είχαν, από το τέλος της δεκαετίας του '60, το δικαίωμα να μεταναστεύσουν ήταν η Γιουγκοσλαβία. Περίπου μισό εκατομμύριο Γιουγκοσλάβοι εργαζόμενοι, ακολουθούμενοι από έναν άγνωστο αριθμό εξαρτωμένων μελών, στρατολογήθηκαν από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και την Αυστρία. Η μετανάστευση όχι μόνο ενθαρρυνόταν από τη Γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, αλλά θεωρούνταν και ουσιώδης για την εξασφάλιση αναπτυξιακών κεφαλαίων.

Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων συνοδεύτηκε

από μία έξαρση στην εξ' ανατολών προς δυσμάς μετακίνηση πληθυσμών. Από το ενάμισι εκατομμύριο ανθρώπων που εγκατέλειψαν τη Σοβιετική Ένωση μεταξύ του 1950 και του 1991, οι 700.000 έφυγαν το 1990 και το 1991⁹. Πολλοί από αυτούς ήταν Γερμανικής καταγωγής που επωφελήθηκαν από το προνομιούχο νομικό τους καθεστώς στη Γερμανία, όπου, με βάση την καταγωγή τους, είχαν εξασφαλισμένη την άδεια εισόδου και την απόκτηση της υπηκοότητας. Αλλά και ευρύτερα, μεγάλος αριθμός μεταναστών Γερμανικής καταγωγής από διάφορες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης επιδίωξε να μετεγκατασταθεί στη Γερμανία, περίπου 377.000 το 1990 και άλλοι 357.000 το 1991. Μεταξύ 1989 και 1992, 1,2 εκατομμύρια άνθρωποι μετακινήθηκαν από την Ανατολική στη Δυτική Γερμανία, ενώ 230.000 επέστρεψαν στο ανατολικό τμήμα της χώρας. Οι πόλεμοι στην Κροατία και τη Βοσνία και η καταπίεση των εθνικών μειονοτήτων σε διάφορες περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας, είχε σαν αποτέλεσμα μια άλλη μεγάλη μετακίνηση πληθυσμών. Μεταξύ 1991 και 1993 περισσότεροι από πέντε εκατομμύρια υπήκοοι της πρώην Γιουγκοσλαβίας έγιναν πρόσφυγες ή εκτοπίστηκαν¹⁰. Από αυτούς 700.000 κατέφυγαν στη Δυτική Ευρώπη, εκ των οποίων οι μισοί στη Γερμανία. Το 1999 σχεδόν ένα εκατομμύριο άνθρωποι, κυρίως Αλβανικής καταγωγής, έφυγαν ή εκδιώχθηκαν δια της βίας από το Κόσοβο, όταν το ΝΑΤΟ παρενέβη για να σταματήσει τις διώξεις της Αλβανικής πλειοψηφίας του πληθυσμού από τις Σερβικές δυνάμεις ασφαλείας. Μέχρι το τέλος του χρόνου, οι πλειοψηφία αυτών των ανθρώπων είχε γυρίσει στους τόπους κατοικίας της. Εντούτοις και το 2000 περί τα δύο εκατομμύρια άνθρωποι παρέμεναν μακριά από τις εστίες τους σαν άμεσο επακόλουθο της μετακομμουνιστικής διάσπασης της Γιουγκοσλαβίας.

Μετά το 1991, εκατοντάδες χιλιάδες Αλβανοί μετακινήθηκαν από τη χώρα τους με προορισμό κυρίως την Ελλάδα και την Ιταλία. Οι πιο πολλοί θεωρούνταν ότι ήταν οικονομικοί πρόσφυγες παρά τα θύματα πολιτικών διώξεων. Στην Ιταλία, αν και στην αρχή έγιναν μάλλον ευνοϊκά δεκτοί, οι πιο πολλοί συστηματικά συλλαμβάνονταν και απελαύνονταν. Στην Ελλάδα, 800.000 Αλβανοί απελάθηκαν μεταξύ 1991 και 1994 αλλά πολλοί, βοηθούμενοι και από τα εκτεταμένα, δύσκολα στην φρούρηση, Ελληνοαλβανικά σύνορα επέστρεψαν και άλλοι εξακολουθούν να έρχονται. Σήμερα (2001) περίπου 600.000 Αλβανοί ζουν και εργάζονται, κυρίως παράνομα ή ημιπαράνομα στην Ελλάδα¹¹. Πρέπει κανείς επίσης να αναφέρει τη σημαντική μετακίνηση μουσουλμανικών πληθυσμών

από χώρες όπως η Βοσνία και η Βουλγαρία στην Τουρκία, καθώς κι εκείνη των Ρώσων που ζούσαν στις ανεξάρτητες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες στη Ρωσία¹².

Συμπέρασμα

Η μαζική έξοδος μέχρι και 25 εκατομμυρίων ανθρώπων από την Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Σοβιετική Ένωση προς τη Δύση, την οποία είχαν προβλέψει μερικοί αναλυτές, φαίνεται πλέον απίθανη. Οι μεταναστευτικές πιέσεις εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας και της οικονομικής δυσπραγίας θα εξακολουθούν να υπάρχουν αλλά δεν θα οδηγήσουν κατ' ανάγκη σε αύξηση της μετανάστευσης. Υπάρχουν ήδη αρκετά θετικά στοιχεία ενδεικτικά της προσαρμογής στη νέα παγκόσμια τάξη πραγμάτων σε χώρες όπως η Πολωνία, η Ουγγαρία και η Εσθονία¹³. Επιπλέον, από τις αρχές της δεκαετίας του '90, οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης έχουν υιοθετήσει αυστηρούς κανονισμούς για τον έλεγχο του ασύλου και της μετανάστευσης και έχουν δημιουργήσει μια «υγειονομική ζώνη» (*cordon sanitaire*) που τις χωρίζει από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η Πολωνία, η Τσεχία, η Σλοβακία, η Ουγγαρία, η Σλοβενία και η Κροατία έχουν υπογράψει τη Σύμβαση της Γενεύης για τους Πρόσφυγες και ως εκ τούτου θεωρούνται «ασφαλείς χώρες». Έτσι στην ουσία κανείς εξ' όσων έρχονται στη Δύση μέσω μιας από τις παραπάνω χώρες δεν θεωρείται ότι βρίσκεται σε κίνδυνο, με αποτέλεσμα να μην του χορηγείται άσυλο, οποιεσδήποτε κι αν είναι οι προσωπικές του περιστάσεις.

Αλλά ενώ κάθε δυνατή προσπάθεια καταβάλλεται για να περιοριστεί η εισροή των μεταναστών και των αιτουμένων άσυλο προς τις πιο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, η ελευθερία κινήσεως των πολιτών μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση όλο και περισσότερο διευκολύνεται. Η αρχική Συνθήκη της Ρώμης που επέτρεπε στους υπηκόους των κρατών-μελών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων την ελεύθερη μετακίνηση από το ένα κράτος-μέλος στο άλλο με βάση οικονομικά και επαγγελματικά κριτήρια, τροποποιήθηκε με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη το 1987 και με την Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση το 1992, ώστε τώρα οποιεσδήποτε υπήκοος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είτε οικονομικά ενεργός είτε όχι να μπορεί να κινείται ελεύθερα μέσα στην επι-

κράτεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να διαμένει επ' αόριστο σε όποια περιοχή της επιθυμεί. Εκατομμύρια άνθρωποι ασκούν αυτό το δικαίωμα με το να ζουν και να εργάζονται σε κάποια χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δεν είναι όμως εκείνη της οποίας είναι υπήκοοι. Έχει επίσης προταθεί, με αρκετή υποστήριξη από αξιωματούχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όλοι οι αλλοδαποί υπήκοοι χωρών εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης που διαμένουν μόνιμα σε κάποια χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης να μπορούν, μετά από ορισμένο χρονικό διάστημα διαμονής, να μετακινούνται μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση προς αναζήτηση εργασίας.

Η αυξανόμενη φιλελευθεροποίηση όσον αφορά το εσωτερικό και η αυστηρή επαγρύπνηση όσον αφορά το εξωτερικό, είναι το βασικό χαρακτηριστικό της μεταναστευτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα τελευταία χρόνια. Αν και βραχυπρόθεσμα μάλλον αποτελεσματική¹⁴ και πολιτικά αναπόφευκτη, μια τέτοια πολιτική δεν θα μπορέσει να επιβιώσει σαν μακροπρόθεσμη λύση. Οι σημερινές δυσκολίες στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Σοβιετική Ένωση δεν μπορεί παρά να περιορισθούν, δεν θα εκλείψουν τελείως όμως για μεγάλο χρονικό διάστημα. Μεγάλη επίσης είναι η πιθανότητα το μεταναστευτικό κύμα από τις απέναντι ακτές της Μεσογείου να ενταθεί. Με το να βασιζόμαστε μονίμως σε μια πολιτική υψηλών τειχών και ουσιαστικά αξεπέραστων τυπικών διαδικασιών θα οδηγηθούμε αναπόφευκτα σε μια επικίνδυνα μεγάλη αύξηση της παράνομης μετανάστευσης, σε ένταση με τον υπόλοιπο κόσμο, μεγαλύτερη δυστυχία και οργή στο Νότο αλλά και ηθικά διλήμματα για τους Ευρωπαίους πολίτες με την εντυπωσιακή τους ευημερία σε σχέση με τους περισσότερους λαούς της γης. Αυτό που χρειάζεται, είναι συντονισμός των μεταναστευτικών πολιτικών για την καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των δυνατοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σαν σύνολο και όχι σαν επιμέρους κράτη προς απορρόφηση νέων μεταναστών. Αυτό θα πρέπει να συνδυαστεί με γενναίες συνεισφορές σε αναπτυξιακά προγράμματα που στοχεύουν στη δημιουργία βιώσιμων οικονομιών σε διάφορες χώρες του κόσμου, ούτως ώστε οι τοπικοί πληθυσμοί να μην είναι αναγκασμένοι να μεταναστεύουν προς αναζήτηση μιας αξιοπρεπούς ζωής¹⁵. Παράλληλα πρέπει να αναγνωρισθεί η ύπαρξη παραγόντων, όπως οι παράνομοι μετανάστες που καλύπτουν τις ανάγκες συγκεκριμένων τομέων της οικονομίας εν γνώσει και ουσιαστικά με την ανοχή των αρχών και να προστεθούν στα υπό εκτίμηση δεδομένα. Όμως, οποιοδήποτε καθεστώς και αν προκύψει από μία πιο διορατική μεταναστευτική πολιτική είναι

ανάγκη να οριοθετηθεί, έτσι ώστε να μην επιβαρυνθούν ιδιαίτερα τα κράτη-αποδέκτες, με αναπόφευκτες αρνητικές συνέπειες και για τους ίδιους τους μετανάστες. Προς αυτή την κατεύθυνση, συγκεκριμένα μέτρα είναι ανάγκη να διατηρηθούν και άλλα πιο κατάλληλα είναι ανάγκη να τα συμπληρώσουν¹⁶.

Η σύντομη διαχρονική ανάλυση της μετακίνησης πληθυσμών που προηγήθηκε οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τέτοια φαινόμενα συνιστούσαν για τουλάχιστον πάνω από 100 χρόνια αναπόσπαστο μέρος της ζωής στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο, αποτέλεσμα καίριων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών αλλαγών αλλά και διαδικασία μετάβασης σ' έναν πλουσιότερο, ανετότερο, πιο ώριμο τρόπο ζωής. Η δημιουργία και η συντήρηση ενός απόρθητου «Ευρωπαϊκού Φρουρίου» δεν είναι λοιπόν μόνο ανέφικτη αλλά και αντίθετη σε πρότυπα ανθρώπινης συμπεριφοράς που επιβεβαιώνει η ιστορική εμπειρία.

Σημειώσεις

1. Το 1910 «η Νέα Υόρκη είχε περισσότερους Ιταλούς απ' ό,τι η Νάπολη, διπλάσιους Ιρλανδούς απ' όσους το Δουβλίνο και περισσότερους Εβραίους απ' ό,τι όλη η Ευρώπη». Duncan Townson, *The New Penguin Dictionary of Modern History 1789-1945*, Penguin, London, 1994, σελ. 379.

2. Ένας μεγάλος αριθμός υπηκόων της αυτοκρατορικής Ρωσίας επίσης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις εστίες του κατά τη διάρκεια του πολέμου εξαιτίας της πολιτικής του Ρωσικού Γενικού Επιτελείου να εκκενώνει περιοχές που φαινόταν ότι θα καταλάμβαναν οι Γερμανοί. Βλέπε Peter Gattrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I*, Indiana University Press, Bloomington, 1999.

3. T.A. Couloumbis, J.A. Petropoulos, H.J. Psomiadies, *Foreign Interference in Greek Politics*, Pella, New York, 1976, σελ. 81.

4. Για μια σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά σ' αυτά τα γεγονότα και την τύχη των Γερμανικών πληθυσμών της Ανατολικής Ευρώπης ειδικότερα, βλέπε Z.A.B. Zeman, *The Making and Breaking of Communist Europe*, Blackwell, Oxford, 1991, σελ. 206-220.

5. Που προκλήθηκε από την ταχεία αύξηση του πληθυσμού και την αύξηση της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα, ο οποίος την εποχή εκείνη απασχολούσε περίπου το μισό εργατικό δυναμικό της Ελλάδας.

6. Που δεν ήταν απλώς το αποτέλεσμα μιας γενικής οικονομικής ύφεσης αλλά είχε επίσης σχέση με θεμελιώδεις αλλαγές στις μεθόδους παραγωγής και τη δομή της παγκόσμιας οικονομίας.

7. Για ένα πρόσφατο παράδειγμα φυλετικών εντάσεων, βλέπε *The*

Guardian Weekly, 19-25 Απριλίου 2001, σελ. 8, «Pubs wrecked as Bradford youth go on rampage».

8. Εντούτοις η εφαρμογή της πολιτικής των «ασφαλών χωρών» το 1993 (βλέπε παρακάτω, σελ.) είχε σαν αποτέλεσμα την κατά 60% πτώση του αριθμού των αιτουμένων άσυλο τον επόμενο χρόνο. Πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη τα αυξημένα μέτρα ασφάλειας στα Γερμανικά σύνορα που έκαναν «σχεδόν αδιαπέραστη» τη Γερμανο-Πολωνική μεθόριο. Βλέπε, *The Guardian Weekly*, 22-28 Μαρτίου 2001, «Caught on camera on the doorstep of Fortress Europe».

9. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, μεταξύ 1989 και 1999 103.573 πολίτες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης Ελληνικής καταγωγής, κυρίως από την περιοχή του Πόντου, απέκτησαν την Ελληνική υπηκοότητα και εγκαταστάθηκαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Η υπηκοότητα τους δόθηκε κατ' ουσίαν αυτόματα από τη στιγμή που εξακριβώθηκε η εθνική τους προέλευση, μια διαδικασία ανοιχτή σε επανειλημμένες παραβιάσεις. Βλέπει για παράδειγμα *Αγγελιοφόρος* (εφημερίδα Θεσσαλονίκης), 12 Μαΐου 2001. «Ελληνοποιήσεις με διαβατήρια νεκρών». Για μια πολύπλευρη ανάλυση του φαινομένου του Ποντιακού Ελληνισμού βλέπε *Journal of Refugee Studies*, vol. 4, no 4, 1991, Special Issue: «The Odyssey of the Pontic Greeks».

10. Οι περισσότεροι μέσα στη χώρα τους ή σε γειτονικές χώρες.

11. Σύμφωνα με εκτιμήσεις πηγών της Ελληνικής Αστυνομίας. Πολλοί δεν ολοκληρώνουν τις διατυπώσεις που απαιτούνται για την απόκτηση άδειας εργασίας και παραμονής.

12. Το 1989, 310.000 Βούλγαροι Τουρκικής καταγωγής μετακινήθηκαν στην Τουρκία εξαιτίας των πολιτικών διώξεων και της εκστρατείας αναγκαστικής αφομοίωσης που διεξήγαγαν οι Βουλγαρικές κομμουνιστικές αρχές. Ως το 1991 περίπου οι μισοί είχαν επιστρέψει στη Βουλγαρία. Ένα άλλο μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς την Τουρκία άρχισε το 1992, αυτή τη φορά με οικονομικά κίνητρα. Για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης των Αλβανών και της Τουρκικής μειονότητας της Βουλγαρίας καθώς και τις συνέπειές της για τις γειτονικές χώρες όπως η Ελλάδα, η Τουρκία και η Ιταλία, βλέπε Nicholas Van Hear, *New Diasporas. The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, University of Washington Press, Seattle, 1998, σελ. 111-126

13. Δεν είναι όμως αυτή ακόμη η κυρίαρχη τάση. Δέκα χρόνια μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού μόνο η Πολωνία και η Σλοβενία φαίνονταν να έχουν επιτύχει μεγαλύτερο ακαθάριστο εθνικό εισόδημα από εκείνο του 1989. Για μια ακραία περίπτωση μετακομμουνιστικής οικονομικής και κοινωνικής αποσύνθεσης βλέπε το άρθρο για τη Μολδαβία στη *Guardian Weekly*, 12-18 Απριλίου 2001, «A land left behind by the Cold War». Από ένα συνολικό πληθυσμό 4,5 εκατομμυρίων Μολδαβών περίπου 700.000 με ένα εκατομμύριο υπολογίζεται ότι εργάζονται στο εξωτερικό, κυρίως παράνομα.

14. Για το ανέφικτο της φύλαξης των συνόρων με ουσιαστικά αποτελεσματικό και πρακτικό τρόπο βλέπε Didier Bigo, «Frontiers and Security in

the European Union: The Illusion of Migration Control», στο M. Anderson, E. Bort (επιμ.), *The Frontiers of Europe*, London, 1998, σελ. 157-161.

15. Η οικονομική βοήθεια όμως προς τις αναπτυσσόμενες χώρες είναι ένα λεπτό εγχείρημα που μπορεί να έχει αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Για παράδειγμα, μεταρρυθμίσεις που επιβλήθηκαν στη Ζάμπια από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο σαν προϋπόθεση για την χορήγηση δανείων, είχαν πολύ σοβαρές αρνητικές συνέπειες για την οικονομία και την κοινωνία της. Βλέπε *The Guardian Weekly*, 22-28 Μαρτίου 2001, σελ. 11 «Penalizing the poor».

16. Βλέπε για παράδειγμα την πρόσφατη πρόταση του Άγγλου Υπουργού Εσωτερικών και την αντιπρόταση του Υπατού Αρμοστή του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες (UNHCR) σχετικά με τους αιτούμενους άσυλο στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Και οι δύο προτάσεις, με διαφορετικό βέβαια βαθμό αυστηρότητας, προβλέπουν αυξημένα περιοριστικά μέτρα (κοινή για τα κράτη-μέλη διαδικασία εξέτασης των αιτήσεων σε κέντρα εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης) αλλά και αποτελούν σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της υιοθέτησης κοινής πολιτικής ασύλου. *The Guardian Weekly*, May 15-21 2003, σελ. 10, «UN proposes EU asylum plan».

Βιβλιογραφία

- Ambrosius G., Hubbard W.H., *A Social and Economic History of Twentieth Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1989.
- Castles S., Miller M.J., «The Age of Migration», *Guilford Press*, New York, 1993.
- Cohen Robin (επιμ.), *The Cambridge Survey of World Migration*, C.U.P., Cambridge, 1995.
- Cohen Robin, *Global Diasporas. An Introduction*, University of Washington Press, 1997.
- Fassman H., Munz R., *European Migration in the Late Twentieth Century*, International Institute for Applied Suystems Analysis, Edward Elgar Publishing, Aldershot, Hants England, 1994.
- Geddes Andrew, *Immigration and European Integration. Towards Fortress Europe?*, Manchester University Press, Manchester, 2000.
- «International Migration Review», Special Issue: *The New Europe and International Migration*, vol. XXVI, no 2, Summer 1992.
- Marrus Michael, *Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, Oxford, 1985.
- Mazower Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20ός Αιώνας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001.
- Potts Lydia, *The World Labour Market. A History of Migration*, Zed Books Ltd, London, 1990.

United Nations High Commissioner for Refugees 8-5-2001 (<http://www.unhcr.ch/>).

Walters F.P., *A History of the League of Nations*, Greenwood Press, Connecticut 1986. Πρώτη έκδοση OUP, 1952.

Χασιώτης Ι.Κ., *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993.

